

Ewa Nowak-Pasterska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Typy motywacyjne nazwisk poznaniaków i ich funkcjonowanie w wybranych rejestrach podatkowych z XVII i XVIII wieku

Tematem referatu są historyczne nazwiska mieszkańców Poznania z XVII i XVIII wieku wydobyte ze spisów podatku czopowego, tj. podatku płaconego w dawnej Polsce przez mieszczan od wyrobu, importu i sprzedaży piwa, wódki, miodu oraz wina. Nazwa podatku pochodzi od czopa, którym zatykano beczki z alkoholem. Zakres chronologiczny przeprowadzonego badania onomastycznego otwierają lata trzydzieste XVII wieku, a zamykają lata osiemdziesiąte XVIII wieku. Za tytułowych poznaniaków uważam ludność mającą prawa miejskie, zamieszkującą obręb murów miasta oraz liczne przedmieścia. Badane przeze mnie rejestry czopowego pochodzą z zespołu Akta Miasta Poznania Archiwum Państwowego w Poznaniu i obejmują dwadzieścia jeden ksiąg, w których zapisano wykazy podatników poznańskich za jeden rok, dwa, trzy, cztery lata lub pięć lat. Najstarszy spis pochodzi z roku 1634, natomiast najpóźniejszy, którym dysponowałam, dotyczy lat 1787–1788. Przebadany materiał archiwalny pozwolił wyekscerpować blisko dwa i pół tysiąca form nazwisk stanowiących podstawę analizy antroponomastycznej. Spis podatkowy jako rodzaj dokumentu w sposób szczególnie eksponuje nazwisko, jest wygodnym źródłem do badań onomastycznych, pozwala identyfikować ludzi, obserwować zmiany fonetyczne i morfologiczne nazwiska, często w obrębie tej samej rodziny. Ukazuje także nazewnictwo kobiet, które również miały swój nieduży udział w działalności czeladniczej.

Dominującym modelem identyfikacji poznaniaków w badanych dokumentach jest jednoelementowy model w postaci nazwiska w mianowniku lub celowniku, rzadziej dopełniaczu (np. *Krolikowicz, Swadzinski, Adlerowi, Hamplewicz, Rzymoskich Studentow*), poprzedzony grzecznościowym określeniem *Pan*, niekiedy *Jaśnie Pan, Jaśnie Wielmożny Pan, Szlachetny Pan, Sławetny*.

Osoby niższego stanu społecznego, sporadycznie pojawiające się w rejestrach czopowego, notowane są tylko z imienia bądź imienia i nazwy zawodowej. Identyfikacja tego typu obejmuje również ludność pochodzenia żydowskiego, jednak w tym wypadku istotnym elementem antroponomicznym jest określenie etniczne *Żyd*, któremu towarzyszy nazwa zawodu bądź starotestamentowe imię (np. *Boruch Żyd*, *Icek Żyd*). Przyjęcie kryterium ilościowego w opisie sposobów identyfikowania podatników poznańskich pozwoliło wydzielić kilka modeli identyfikacyjnych. Warto jednak podkreślić, że specyfika formalnego dokumentu o charakterze spisu, jakim jest ówczesny rejestr podatkowy, nie pozostawia wiele miejsca na rozbudowane oznaczenia osobowe. Urzędowość dokumentu wymaga krótkiej i precyzyjnej informacji identyfikującej daną osobę, najczęściej w postaci imienia i nazwiska lub tylko nazwiska.

Grafia dokumentów XVIII-wiecznych wykazuje większy stopień uporządkowania aniżeli grafia dokumentów XVII-wiecznych. Niekonsekwencję zapisu daje się zauważyć przede wszystkim w spisach najstarszych oraz szczególnie obfitujących w nazwy obce, wiąże się to także z cechami gwarowymi utrwalonymi w mowie oraz z nawykami graficznymi. Materiał nazewniczy poświadcza wielkopolskie cechy dialektalne – m.in. obecność typowo regionalnego zakończenia formacji marytonimicznych na *-ewa* zamiast *-owa* (*Pleśniewiczewa*, *Wiertowiczewa* – przykłady z zachowaną palatalnością spółgłoski historycznie miękkiej *cz*). Nazwiska *Wilkoński* i *Komorowski* – pod wpływem półotwartej spółgłoski nosowej na poprzedzającą samogłoskę – w poznańskich dokumentach widnieją jako *Wilkuński* i *Kumorowski*¹.

Artykuł jest próbą pokazania pewnego fragmentu antroponomii poznańskiej doby średniopolskiej². Za cel postawiłam sobie wskazanie najistotniejszych typów nazwisk, jakie ukształtowały się w Poznaniu w XVII i XVIII wieku, oraz sformułowanie najważniejszych tez na temat ich funkcjonowania i rozwoju. Opieram się na socjoonomastycznej analizie i interpretacji nazwisk, odchodząc od metodologii strukturalistycznej w stronę nurtu onomastyki kulturowej, zgodnie z którym językowej interpretacji form nazwiskowych towarzyszy kontekst społeczno-kulturowy. Pozwala on na wielostronne potraktowanie nazwy

¹ Zob. I. Sarnowska-Gieffing, *Problematyka dialektologiczna w badaniach historycznej antroponomii Poznania*, w: *Gwary dziś*, 4: *Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2007, s. 93–102.

² Najważniejszą pozycją bibliograficzną w badaniach antroponomii poznańskiej w dobie średniopolskiej jest *Słownik nazwisk mieszkańców Poznania XVI-XVIII wieku*, pod red. I. Sarnowskiej-Gieffing, t. 1: A–F, Poznań 2011 (kolejne tomy w druku). Słownik ten opiera się na całościowej ekscerpcji archiwalnych źródeł miejskich. Wyniki przedstawianej w niniejszym artykule analizy socjoonomastycznej dotyczą znacznie węższego zakresu źródeł archiwalnych, jakimi są spisy czopowego z lat 1634–1788.

własnej, jaką jest nazwisko, spojrzenie na nie przez pryzmat przynależności społecznej i związanych z tym stereotypów jego nosicieli. Wielkopolska nie bez powodu kojarzona jest z nazwiskiem na *-ski*, które przez obcokrajowców rozpoznawane jest jako typowo polskie. Historyczne nazwiska mieszkańców Poznania w XVII i XVIII wieku to nazwiska niepełniące funkcji opisującej czy wartościującej, lecz nazwiska o funkcji tylko referencyjnej. Punktem wyjścia w opisie antroponimów jest ich motywacja – odapelatywna, odmiejscowa, odimienna lub odetnonimiczna. W artykule prezentuję wyniki analizy, której poddałam nazwiska rdzennie polskie. Podzieliłam je na: nazwiska odapelatywne (od przezwisk charakteryzujących; od nazw zawodów, stanowisk i funkcji społecznych) oraz nazwiska pochodzące od nazw własnych (nazwiska odimienne; odmiejscowe; od etnonimów; od nazw herbowych)³. Niemożliwy do jednoznacznego rozstrzygnięcia wydaje się problem wielomotywacyjności nazwisk, który wynika – cytując słowa z pracy Urszuli Szumskiej i Henryka Borka – „ze swoistości tego materiału, którego różnorodność kreacyjna wręcz uniemożliwia w miarę proste i jednoznaczne zabiegi klasyfikacyjne”⁴. W sprawie polisemiczności nazwisk wypowiada się również Małgorzata Jaracz, która w opisie antroponimii kaliskiej zaznacza, że

badany materiał wielokrotnie ujawnia, że w odniesieniu do niektórych nazwisk można wskazywać dwa lub więcej możliwych objaśnień etymologiczno-motywacyjnych. Wynika to z faktu, iż kontekst źródłowy z reguły nie pozwala na ukazanie pierwotnej motywacji danego nazwiska. Sam akt nazwotwórczy w przypadku nazwisk historycznych i współczesnych jest nie do uchwycenia⁵.

Zdaniem autorki, przyczyna takiego stanu rzeczy leży m.in. w homonimiczności podstaw proprialnych (najczęściej hipokorystycznych) i podstaw apelatywnych, niemożliwości odróżnienia funkcji deminutywnej i patronimicz-

³ W przeprowadzonej analizie onomastycznej zastosowałam klasyfikację nazwisk, w której antroponimy dzielę zasadniczo na motywowane wyrazami pospolitymi i na motywowane nazwami własnymi. W związku z tym założyłam grupę antroponimów odzawodowych i grupę antroponimów odprzezwickowych łączę w grupę nazwisk odapelatywnych, co stanowi ujęcie nieco różniące się od powszechnie przyjętej praktyki podyktowanej przez Witolda Taszyckiego i Józefa Bubaka, wydzielającej nazwiska od nazw zawodów oraz nazwiska od dawnych przezwisk jako odrębne grupy w klasyfikacji nazwisk opartej na kryterium semantyczno-motywacyjnym. Zob. W. Taszycki, *Polskie nazwy osobowe*, Kraków 1924; J. Bubak, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków 1986.

⁴ H. Borek, U. Szumska, *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740. Studium nazewnicze i społeczno-narodowościowe*, Warszawa–Wrocław 1976, s. 54.

⁵ M. Jaracz, *Nazwiska mieszkańców Kalisza od XVI do XVIII wieku*, Bydgoszcz 2001, s. 496.

nej przyrostków z komponentem *-k-* (np. notowane w materiale poznańskim nazwisko *Byczek*, którego podstawą motywującą jest nazwa osobowa *Bycz*, *Byk* i sufiks patronimiczny *-ek* bądź zdrobniały, pierwotnie przezwiskowy apelatyw *byczek*).

Pod względem budowy słotwórczej wyróżnić należy nazwiska równe wyrazom pospolitym oraz różnego rodzaju nazwom własnym – nazwom miejscowości, imionom, nazwom etnicznym, heraldycznym i topograficznym (np. *Moskwa*, *Marek*, *Abel*, *Muzykant*, *Pisarz*, *Grab*, *Busz*) oraz nazwiska rozbudowane, które powstały za pomocą przyrostków nazwiskotwórczych drogą derywacji antroponimicznej (np. *Bogusławski*, *Lipiński*, *Paluszkiewicz*, *Brożek*, *Drewczyk*, *Geretek*). Szczególnym typem słotwórczym są nazwiska powstałe w wyniku kompozycji dwóch rdzeni, dziś niezmiernie rzadkie, w przeszłości nieco częstsze, zwane w literaturze przedmiotu złożeniami lub zrostami (np. *Topirybka*). Poza nimi wyróżnić dają się hybrydy morfologicznie zbudowane z członów polskiego i obcego (np. *Fleminkowski*, *Konkowicz*, *Szpanka*). Bardzo liczne poświadczenia w badanym materiale znajdują za to patronimika typu: *Cichoszewicz*, *Danielewicz*, *Gawarewicz*, *Janowicz*, *Marcinkiewicz*, *Węciewicz*. Ten typ strukturalny, niezwykle produktywny w tradycji antroponimicznej mieszczan polskich, w tym również poznańskich, urabiany był od nazw osobowych pochodnych od imion i apelatywów, pierwotnie miał wskazywać relację syna do ojca. W staropolszczyźnie najstarsze patronimika tworzone były za pomocą sufiksów *-ic* / *-icz* oraz rozbudowanych morfologicznie *-owic* / *-owicz* i *-ewic* / *-ewicz*. Z czasem powstał także sufiks złożony *-czyk* (np. poznańskie nazwiska typu *Czubaczyk*, *Radniczyk*, *Ratajczyk*). Inne przyrostki patronimiczne, mniej lub bardziej typowe w polskim systemie nazwiskotwórczym, takie jak: *-ak*, *-ek*, *-ik* / *-yk* oraz *-uk* (np. *Głowik*, *Szablik*) w badanym materiale miejskim występują znacznie rzadziej od typowych formacji na *-ewicz* / *-owicz*.

Materiał nazewniczy stanowi zbiór o bogatej genezie, w którym dominują nazwiska odapelatywne, liczące 43% wszystkich polskich nazwisk. Nazwisk derywowanych antroponimicznie jest czterokrotnie więcej niż nazwisk równych apelatywom (z 225 nazwisk odapelatywnych 45 form jest równych apelatywom, a 180 to formy derywowane). Wyrazy podstawowe motywujące nazwiska odapelatywne pełniły pierwotnie funkcję przezwiskową (np. *Aksamitny* od apelatywu *aksamit* ‘rodzaj tkaniny’, *Kociałkowicz* od ap. *kocioł*, stp. *kocioł* + sufiks *-owicz*, *Nielubiński* od *nie lubić*, stp. *nieluby* ‘niemiły’ + suf. *-ski*, *Płaczek* od ap. *płaczek* ‘ten, co płacze’, *Przybylski* od ap. *przybyły* ‘ten, co przybył’ + suf. *-ski*, *Szablik* od ap. *szabla* + suf. *-ik*, *Wolniak* od ap. *wolny* + suf. *-ak* lub od ap. *wolniak*) bądź nazywały wykonywany zawód czy zajmowane stanowisko (*Bednarkiewicz* – w podstawie nazwa osobowa *Bednarz* od n. zawodu *bednarz* + suf. *-ewicz*, *Grabarkiewicz* – n. os. *Grabarz* od n. zaw. *grabarz* + suf. *-ewicz*,

Marszałek – ap. *marszałek*, *Mielcarz* – n. zaw. *mielcarz* ‘słodownik, piwowar’, *Mosiężnik* – n. zaw. *mosiężnik* ‘brązownik’, *Muzykant* – n. zaw. *muzykant*, *Pisarz* – n. zaw. *pisarz*, *Ratajczyk* – n. os. *Rataj* od ap. *rataj* ‘folwarczny pracownik najemny, parobek’ + suf. *-czyk*, *Rzeźnik* – n. zaw. *rzeźnik*, *Szafarski* – n. os. *Szafarz* od n. funkcji *szafarz* + suf. *-ski*, *Włodarski* – n. os. *Włodarz* od n. funkcji *włodarz* + suf. *-ski*⁶.

W antroponimii poznańskiej nazwisk od dawnych przezwisk (150 form) jest więcej niż nazwisk odzawodowych (75 form). Funkcjonują one głównie w wieku XVII, a mniej jest ich w wieku XVIII. Zależność ta dotyczy przede wszystkim nazwisk równych apelatywom (*Kalny*, *Szyszka*, *Wrzeszcz*), które wystąpiły czterokrotnie częściej w wieku XVII (24 formy) niż w wieku XVIII (6 form). Prawidłowość ta obowiązuje też, choć już w mniejszym stopniu, w przypadku nazwisk z przyrostkami antroponimicznymi (np. *Fłaszyński*, *Głowik*, *Leśniewicz*), nie dotyczy zaś odapelatywnych nazwisk na wzór przymiotnikowego modelu odmiejscowego, dominujących w stuleciu XVIII (np. *Herbowski*, *Koperski*). Większość nazwisk odprzezwickowych równych apelatywom wykazuje ciągłość funkcjonowania, nieliczne nie funkcjonowały w systemie staropolskim. Z nazwisk pochodnych tylko niektóre cechują się ciągłością funkcjonowania, blisko połowa występuje współcześnie, choć są i takie, które żywotne były tylko w dobie średniopolskiej – *Czochran*, *Czuba-czyk*, *Gembusiewicz*⁷.

Nazwisko pochodzące od nazw zawodowych stanowi bardzo charakterystyczny model antroponimiczny w nazewnictwie osobowym Poznania. Podstawami motywującymi tego modelu były nazwy zawodów miejskich (np. *Pisarz*)

⁶ Informacje etymologiczno-motywacyjne dotyczące cytowanych w artykule nazwisk pochodzą ze źródeł: *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, t. 1–7, Kraków 1995–2002, cz. 1: *Odapelatywne nazwy osobowe*, oprac. A. Cieślíkowa przy współudziale J. Szymowej i K. Rymuta, Kraków 2000; cz. 2: *Nazwy osobowe pochodzenia chrześcijańskiego*, oprac. M. Malec, Kraków 1995; cz. 3: *Odmiejscowe nazwy osobowe*, oprac. Z. Kaleta przy współudziale E. Supranowicz i J. Szymowej, Kraków 1997; cz. 4: *Nazwy osobowe pochodzące od etników*, oprac. E. Supranowicz, Kraków 1997; cz. 5: *Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego*, oprac. Z. Klimek, Kraków 1997; cz. 6: *Nazwy heraldyczne*, oprac. M. Bobowska-Kowalska, Kraków 1995; cz. 7: *Suplement. Rozwiązanie licznych zagadek staropolskiej antroponimii*, pod red. A. Cieślíkowej, Kraków 2002; K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1–2, Kraków 1999–2001.

⁷ Funkcjonowanie w języku polskim przytaczanych w artykule nazwisk określam na podstawie dostępnych źródeł: dla doby staropolskiej – *Słownik staropolskich nazw osobowych*, pod red. W. Taszyckiego, t. 1–6, t. 7: *Suplement*, Wrocław 1965–1987; dla doby średniopolskiej – *Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku. Wybór artykułów hasłowych oraz wykazy nazwisk wraz z chronologią i geografiją*, pod red. A. Cieślíkowej, t. 1–3, Kraków 2007–2011; współcześnie – *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, pod red. K. Rymuta, t. 1–10, Kraków 1992–1994.

lub nazwy rzemieślników (np. *Kotlarz, Mosiężnik, Rzeźnik*) oraz ich derywaty antroponimiczne (np. *Kuchtowicz, Mielcarzewicz, Ratajczyk, Włodarski, Wójczyk*). W przyjętej przeze mnie klasyfikacji nazwisk rozgranicyłam typowo odzawodowe antroponimy od nazwisk pierwotnie przezwiskowych, motywowanych apelatywem związanym z wykonywanym zajęciem. Za struktury odzawodowe uznałam tylko te antroponimy, w podstawie których legły nazwy zawodów lub funkcji społecznych. Wiele nazwisk motywowanych nazwami czynności lub narzędzi, które w pierwotnym akcie nazwiskotwórczym prawdopodobnie odnosiły się do wykonywanej przez człowieka pracy, uznałam za nazwiska odprzezwiskowe (np. *Drewczyk* – w podstawie ap. *drewno, Kociałkowicz* – ap. *kocioł, Krajczewski* – ap. *krajać*). Edward Breza w pracy *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, przyglądając się modelowi nazwisk od wykonywanego zawodu, podkreśla odrębność grupy antroponimów pośrednio zawodowych od nazw zawodów, które stawały się dziedzicznym nazwiskiem. Idąc tym tropem, nazwiska typu *Kopyto* dla szewca, *Rola* lub *Skiba* dla rolnika czy *Igła* dla krawca nie stanowią tej samej grupy co nazwiska typu *Kowal* czy *Krawiec*⁸.

Analiza grupy antroponimów odzawodowych wykazała, że nazwisk derywowanych (50 form), najczęściej patronimików typu *Bednarkiewicz, Formańczyk*, funkcjonowało na przestrzeni dwóch wieków ponad trzykrotnie więcej niż nazwisk równych nazwom zawodów (15 form), takich jak *Pisarz* czy *Rybak*. Nazwisk równych nazwom zawodów wystąpiło prawie trzykrotnie więcej w wieku XVIII (11 form) niż w wieku XVII (4 formy), nazwisk derywowanych też było więcej w wieku XVIII (33 formy), choć już nie z taką przewagą (w wieku XVII poświadczono 27 form). Wyniki analizy pozwalają na postawienie tezy, że model nazwiska pochodzącego od nazw zawodów, godności i funkcji społecznych był typowy w poznańskim nazewnictwie osobowym w XVIII stuleciu. Na uwagę zasługuje fakt, że większość nazwisk odzawodowych derywowanych antroponimicznie nie funkcjonowała do 1500 roku, funkcjonuje za to dziś. Jedynie nazwiska równe zawodom nierzadko znajdowały poświadczenie w staropolszczyźnie (np. *Mielcarz, Rzeźnik*).

Drugą pod względem liczebności grupą są nazwiska odmiejscowe, które stanowią 34% przebadanych polskich antroponimów. Trzecią – nazwiska odimienne, które stanowią 22% tego materiału, a nazwiska pochodzące od nazw heraldycznych i etnonimicznych poświadczone są bardzo rzadko – stanowią niecały 1%. Nazwiska odmiejscowe, takie jak *Balicki, Cieszyński, Daleczyński, Garczyński, Jabłoński, Kamiński, Kostrzewski, Lewandowski⁹, Mała-*

⁸ E. Breza, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, t. 1, Gdańsk 2000, s. 19.

⁹ Na temat niejednoznacznej etymologii nazwiska *Lewandowski* wypowiada się Katarzyna Skowronek w artykule *Tajemniczy „Lewandowski”*. *O etymologiach onomastycznych*, „Onomastica” 2000, r. XLV, s. 27–41.

chowski, Miaskowski, Osiecki, Polczyński, Rzepecki, Sokołowski, Trzebicki, Zborowski, funkcjonowały trzykrotnie częściej w wieku XVIII (135 form) aniżeli w wieku XVII (45 form). Większość odmiejscowych nazwisk poznaniaków jest żywotna od staropolszczyzny do dnia dzisiejszego. Niektóre znalazły poświadczenie tylko w dobie średniopolskiej i współcześnie, wyjątkowe dziś już nie funkcjonują. Pod wpływem przekonania o wyższości społecznej przymiotnikowego modelu nazwiska odmiejscowego na *-ski* zaznaczały się także nazwiska odapelatywne (np. *Koperski, Lamparski, Mrowicki*) i odimienne (np. *Brykczyński, Florkowski, Klimecki*) z tym przyrostkiem, które również częściej pojawiają się w spisach XVIII-wiecznych niż XVII-wiecznych. Jeżeli przyjąłabym w przeprowadzonym badaniu onomastycznym formalne kryterium podziału polskich nazwisk, noszonych przez mieszczan poznańskich, to typy strukturalne na *-ski* stanowiłyby wyraźnie dominującą grupę i potwierdzałyby zarazem modelowość tego nazwiska w polskim systemie antroponimicznym, urastającą niekiedy do stereotypu nazewniczego – nazwisko polskie = nazwisko na *-ski*¹⁰.

Nazwiska odimienne to przede wszystkim nazwiska wzbogacone w wykładniki derywacji, stanowiące 94 formy takie, jak: *Abramczyk, Gościejewicz, Jaroszewicz, Juraszkowicz, Marcinkiewicz, Michalkowicz, Pawlusik, Radulczyk, Sobiechowicz, Warlich*, będące najczęściej patronimikami, czterokrotnie częstszymi od nazwisk równych imionom, liczących nieco ponad dwadzieścia form, motywowanych przez pełne i skrócone imiona chrześcijańskie oraz słowiańskie (np. *Abel, Leon, Beneś, Bronisz, Endrys, Gerosz, Idzi, Luka, Sendys, Żelisz*)¹¹. Starotestamentowymi imionami określani byli głównie Żydzi (*Eliasz, Salomon, Szlama, Icek, Boruch*). Nazwiska równe imionom wystąpiły w XVII wieku niemal dwukrotnie częściej niż w wieku XVIII. Natomiast nazwiska odimienne na *-ski*, stanowiące rzadki model liczący kilkanaście procent w skali wszystkich nazwisk odimiennych, wystąpiły niemal wyłącznie w wieku XVIII. Spadkowi funkcjonalności nazwisk równych imionom towarzyszył wzrost funkcjonalności nazwisk odimiennych strukturalnie wzorowanych na nazwiskach odmiejscowych. Pozostałe nazwiska derywowane antroponimicznie od imion dominują

¹⁰ Zob. m.in.: B. Walczak, *Z dziejów pewnego stereotypu nazewniczego. „Szlacheckie” nazwiska na -ski, -cki*, w: *Onomastyka w dydaktyce szkolnej i społecznej. Materiały z VI Konferencji Onomastycznej*, pod red. E. Brezy, Szczecin 1988, s. 275–281; E. Rzetelska-Feleszko, *Ród czy majątek, czyli o nazwiskach*, w: eadem, *W świecie nazw własnych*, Warszawa–Kraków 2006, s. 84–95.

¹¹ Szerzej o typie nazwisk motywowanych przez imiona, właściwym antroponimii poznańskiej w XVII i XVIII wieku, piszę w artykule *Odimienne nazwiska mieszczan poznańskich XVII i XVIII wieku*, w: *Język – styl – tekst w teorii i praktyce badawczej*, pod red. W. Śliwińskiego, Kraków 2012, s. 71–79.

w wieku XVII, jest ich wówczas trzykrotnie więcej niż w wieku następnym. Nazwisk równych imionom poświadczonych było już w staropolszczyźnie 80%. Blisko połowa nazwisk derywowanych od imion funkcjonuje dopiero od doby średniopolskiej i zachowuje żywotność po dziś dzień.

Nazwiska mające w podstawach nazwy heraldyczne i etnonimy były w bardzo małym stopniu poświadczane w spisach podatkowych badanego okresu. Zostały ujęte w jednej grupie z uwagi na niewielką liczbę nazwisk pochodzących od nazw etnicznych i znikomą liczbę nazwisk wywodzących się od nazw herbowych. Odetnonimiczne nazwiska poznaniaków to m.in.: *Bajer, Moskwa, Cyganowicz, Tetter, Tuczyn, Włochowicz*. Odheraldyczne formacje to m.in.: *Bielawski* od n. herbowej *Bielawa* będącej zarazem staropolską nazwą osobową (nazwisko to mogło jednak być też motywowane nazwą miejscową *Bielawy* lub *Bielawa*), *Orlandt* od nazwy heraldycznej *Orla* (nazwa również z podwójną motywacją – także przez imię pochodzenia włoskiego *Orlando*).

Zestawienie procentowe nazwisk odzawodowych i odprzezwiskowych poświadczonych w spisach podatku czopowego z XVII i XVIII wieku

		XVII w.	XVIII w.
Odzawodowe	derywowane antroponimicznie	45%	55%
	równe apelatywom	35%	65%
Odprzezwiskowe	derywowane antroponimicznie na -ski	25%	75%
	derywowane antroponimicznie patronimika	71%	29%
	równe apelatywom	80%	20%

Źródło: opracowanie własne.

Nielicznie w spisach podatników poznańskich występują identyfikacje żeńskie w porównaniu do częstych, wielokrotnie powtarzających się identyfikacji męskich. W omawianym materiale wystąpiło blisko 140 form nazwisk żeńskich. Nazwiska kobiet nie stanowią odrębnego zbioru antroponimów. Ich cechą charakterystyczną jest identyfikacja mieszczanek za pomocą struktur zależnościowych. Kobiety postrzegane są przez pryzmat bycia żoną, wdową lub córką danego mężczyzny. Dominują zatem formy odmężowskie, marytonimiczne, zakończone na *-owa*, takie jak *Endrykowa, Juraszkowiczowa, Konkolewiczowa, Kozłowa, Marszałkowa, Michałowiczowa, Robaszkowa, Sokołowa, Wilczo-*

chowa, lub na *-ewa* (jest to przykład wielkopolskiej cechy dialektalnej, zgodnie z którą sufiks *-ewa* zachowuje samogłoskę przednią po spółgłosce historycznie miękkiej), takie jak: *Bartłomiejewa*, *Bujakiewiczewa*, *Jaroszewa*, *Pisarzewa*, *Rydzkiewiczewa*, *Wiertowiczewa*. Rzadko w spisach czopowego pojawiają się nazwiska z wykładnikiem żeńskości wskazującym córkę: *Miencarzewna* (jest to również dialektalny, wielkopolski wariant sufiksu ogólnopolskiego *-ówna*, występujący po spółgłosce historycznie miękkiej), *Rychterowna*, *Szeferowiczowna*. Nazwiska żeńskie powstałe na drodze derywacji paradygmatycznej od przymiotnikowych nazwisk męskich nie zdradzają w swej strukturze już typu relacji do nazwy męskiej (*Będkowska*, *Gębicka*, *Godlewska*, *Krzywińska*, *Piotrowska*, *Skórzewska*, *Ślupczyńska*, *Sobiechowska*, *Tucholska*, *Walna*, *Zalewska*). Kobiety określano także tzw. nazwiskiem zwyczajowym, urobionym od pełnego bądź skróconego imienia męża: *Michałowa*, *Józefowa*, *Jaroszewa*, *Marcinowa*, *Pawełkowa*, *Wawrzynowa*. Zbadany materiał dowodzi społecznej stabilizacji i zarazem żywotności marytonimicznych formacji. Co ciekawe, zupełnie brak w nim oznaczeń kobiet równych męskim nazwom osobowym. Stosunek liczby nazwisk żeńskich do nazwisk męskich odzwierciedla nieduży udział kobiet w procesach związanych z produkcją alkoholu i jego obrotem handlowym w mieście w omawianym czasie.

Bardzo częstym problemem w badaniach antroponimicznych prowadzonych metodą etymologiczno-motywacyjną jest wspomniany problem wielomotywacyjności nazwisk i niemożliwości ustalenia ich jednoznacznej etymologii. Twory o podwójnej, potrójnej czy nawet poczwórnej motywacji niejako wymykały się z przyjętego kryterium podziału nazwisk. Dodatkowo często jedna, a nawet dwie motywacje antroponimów poznańskich odnoszą się do nazwy niemieckiej. Nazwiska genetycznie obce nie podlegają analizie językowej na gruncie polszczyzny, zatem nie zostały pomieszczone w ramach niniejszego artykułu. Stanowią jednak aż 20% całego materiału antroponomastycznego. Wśród nich zaznaczają się w ogromnej większości nazwiska niemieckie (w postaci czysto niemieckiej: *Braun*, *Giering*, *Heinrich*, *Hoffmann*, *Klein*, *Miller*, *Pfeiffer*, *Raffel*, *Saupe*, *Schmidt*, *Tepper*, *Unrug*, *Werner*, *Wiegandt* lub w postaci hybrydowej: np. *Hamplewicz* od niem. n. os. *Hampel*, *Konkowicz* od niem. n. os. *Kohnke*, *Fleminkowski* od niem. n. os. *Fleming*), nieliczne są formy angielskiego lub szkockiego pochodzenia (*Watson*, *Peterson*, *Smith*, *Forbes*, *Ferguson* i liczne warianty graficzne *Fargisan*, *Forgison*, *Forgeson*, *Fergeson*). Znikomy jest także udział nazwisk łacińskich i form zlatynizowanych (*Cantor*, *Teceliusz*, *Kordus*). Nazwiska pochodzenia niemieckiego poddawane były polonizacji, najczęściej fonetycznej, także morfologicznej. Na drodze adaptacji językowej powstawały również nazwiska kobiet – hybrydy od genetycznie obcych nazw z polskimi wykładnikami żeńskości (*Deryngowa*, *Helbingowa*). Spolonizo-

wane formy przeważają liczebnie nad nazwiskami wyraźnie obcymi. Większość nazwisk obcych pozostała żywotna i znalazła poświadczenie w zasobie współczesnych antroponimów polskich¹².

Nazwiska stanowią zbiór raczej ustabilizowanych form. W omawianym okresie zwyczaj posługiwania się przez mieszczan nazwiskiem w rozumieniu takim jak dzisiejsze był niemal powszechny, nie dotyczył jednak Żydów. Także często osoby niskiego statusu społecznego identyfikowane były tylko przez nazwę zawodową. Nazwiska mieszczaństwa i szlachty miejskiej występowały jednak w różnej postaci graficznej i fonetycznej. Materiał nazewniczy na przestrzeni ponad stu pięćdziesięciu lat pozwala zaobserwować pewne tendencje, pokazuje proces kształtowania się poznańskich nazwisk historycznych. W spisach starszych jest więcej nazwisk pochodzących od apelatywów czy wręcz równych apelatywom aniżeli w spisach późniejszych. Odwrotna zależność tyczy się nazwisk odzawodowych, których funkcjonowanie wzrasta w wieku XVIII. W miarę upływu lat zwiększa się również moda na tworzenie nazwisk na *-ski*, pierwotnie przynależnych warstwie szlacheckiej, w kulturze mieszczańskiej rozumianych zatem jako nobilitujące, a z czasem pojmowanych jako najbardziej polskie, systemowe. Więcej jest ich w spisach późniejszych, w przeciwieństwie do spisów najstarszych, gdzie form tych poświadczono znacznie mniej. Zaobserwować daje się również urzędowa stabilizacja zapisu. Większa wariantywność zapisu występuje w spisach XVII-wiecznych aniżeli XVIII-wiecznych. Mimo że właściwość ta mogła zależeć od staranności danego pisarza miejskiego, to jednak z upływem czasu silniejsza była tendencja stabilizująca konkretne formy nazwisk. Omawiany przeze mnie okres historyczny jest niewątpliwie tym czasem, w którym zasób antroponimii poznańskiej – jak i ogólnopolskiej – kształtuje się, stabilizuje, a zarazem także i kostnieje do stanu takiego, jakim posługujemy się do dziś.

¹² Nazwiskom pochodzenia niemieckiego, poświadczonym w zbadanym materiale archiwalnym, więcej uwagi poświęcam w osobnym artykule pt. *Funkcjonowanie nazwisk pochodzenia niemieckiego w siedemnasto- i osiemnastowiecznych rejestrach poznańskich podatników czopowego. Świadectwa polonizacji*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, t. 19 (39), z. 1.

Ewa Nowak-Pasterska

Motivational Types of the Surnames of Poznań Burghers and their Functioning in the Selected Tax Registers from the 17th and 18th Centuries

The paper examines the Poznań historical anthroponymy preserved in tax registers from the 17th and 18th century, collected in the Documents of the City of Poznań in the State Archives. The starting point in the description of the surnames is their interpretation based on cultural onomastics according to which the linguistic interpretation of surname forms is accompanied by the social and cultural context. The theses of the paper are based on the linguistic analysis of the onomastic material that has been used in the research process and which rendered it possible to distinguish three main motivational types of Poznań anthroponyms from the 17th and 18th century: surnames formed from appellatives (from old characterizing nicknames, from names of professions, posts and social functions) and surnames derived from proper names (from first names, local names, from ethnonyms). The model that appeared most frequently is an appellative-based surname formed from old nicknames. The second position in the Poznań anthroponymic system is occupied by a surname derived from the names of places. Also surnames formed from first names and appellatives followed this structural pattern due to the conviction of the social superiority of the adjectival model ending in *-ski*. The third group consists of surnames derived from first names whereas the anthroponyms formed from the ethnonyms and the heraldic names appear rather rarely. Despite the fact that the German language had a significant impact on the surnames of Poznań burghers, these surnames – as the examined anthroponymy shows – preserve, in the majority of cases, the Polish character. As a result of an accurate observation of the anthroponyms occurring in the period of over a hundred and fifty years it was possible to show how the selected motivational types functioned and changed in the examined municipal documents and what degree of stabilization they presented. The process of the formation of the anthroponymy of Poznań burghers shows, on the one hand, specific regional features, on the other hand however – especially with reference to originally Polish surnames – confirms the general regularities connected with the development of the Polish anthroponymy in the Middle Polish period.

KEYWORDS: onomastics, anthroponymy, surname, anthroponymic motivation, naming model, Polish surname history, surname stabilization in the Polish language.

mgr Ewa Nowak-Pasterska – Zakład Lingwistyki Antropologicznej, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; zainteresowania badawcze: onomastyka kulturowa, antroponomastyka historyczna, historia języka polskiego.